Før aborten blev fri

Af Charlotte S.H. Jensen

I tiden før den frie abort, kunne en uønsket graviditet være en katastrofe. En ulykke, hvis dimensioner man vanskeligt kan forestille sig idag. Det respektable rygte gik fløjten. Og det kunne betyde knald eller fald for forholdet mellem en pige og hendes kæreste, – hvis det var ham, der var besvangereren. Enten blev man gift, måske hovedkulds og for tidligt, men dog med et mindstemål af respektabilitet i behold. Eller man måtte prøve at få graviditeten afbrudt med ulovlige, og til tider livsfarlige midler.

Både mellemkrigsårenes statistik og retslægerådets udgivne årsberetninger mere end antyder, at det især var de økonomisk dårligst stillede, arbejderklassens kvinder, der blev ofre for den restriktive abortlov. For en arbejderfamilie kunne endnu et barn være en nærmest uoverstigelig byrde. Problemerne omkring en ventet familieforøgelse blev naturligvis ikke mindre, hvis familien var arbejdsløshedsramt.

Spørgsmålet omkring anvendelse af prævention gav også særlige problemer for arbejderkvinder, der boede i lejligheder med ringe sanitære forhold. Og det siger sig selv, at jo mindre ugelønnen var, jo mindre var muligheden for at skaffe midler til et besøg hos en pålidelig, veludannet professionel fosterfordriver, – fx. en læge – når ulykken var sket. Egentlige abortrejser fx. til Berlin ville også være en betydelig udskrivning i en forvejen stram økonomi. »*Det blev jo igen dem, som havde mulighed for at skaffe nogen penge*« erindrede en kvinde, født 1914 om abortrejserne til fx. Sverige og Tyskland.

Meget tyder på, at arbejderklassens kvinder havde ringere mulighed for anvendelse af rimelige præventive midler og var henvist til de billigere, og farligere, »adresser«.

I foråret 1922 gik en ung pige rundt i Sorø og var meget ulykkkelig. Hun var gravid. Det var kæresten, der havde besvangret hende. Han gik tilsyneladende ikke i giftetanker, men var fuld af gode ideer til, hvordan der ellers kunne rettes op på ulykken. Først foreslog han grøn sæbe. Og pi-

gen lavede små sæbekugler, som hun rullede i mel, og spiste hveranden dag. Hun tog også udskyldninger med karbolvand »i sin Kønsdel« 1-2 gange om dagen. Det var også noget kæresten havde fundet på. En af gangene hjalp han til, og da blev udskyldningen lavet med både sæbe og karbol. Men det hjalp ikke.

Så foreslog han kviksølv. Den gravide pige gik ud og købte nogle store badetermometre, som hun slog istykker. Hun hældte kviksølvet ud og smurte det på rugbrød, som hun spiste. Det hjalp heller ikke.

Til sidst foreslog kæresten et kirurgisk indgreb. Parret fremstillede et abortinstrument ved hjælp af en ca. 25 cm. lang cykelpumpeslange. Men slangen var for blød til at være manøvredygtig, og blev derfor afstivet med en hattepind, og forsynet med et stykke vat, der var gennemvædet med karbol. Instrumentet blev ført ind i kvindens skede. Selvom det gjorde ondt, kom der stadig ikke nogen abort ud af det. Barnet blev født noget tid senere, men var efter kvindens forklaring »uudviklet«. Sagen endte for retten, og kvinden blev idømt 1 års forbedringshusarbejde, mens den initiativrige kæreste kunne nøjes med 8 mdr. Retslægerådet blev bedt om at udtale sig i sagen, og mente ikke at nogen af de anvendte midler kunne fremkalde aborter. Sæbe og kviksølv kunne højst give forgiftninger, som måske kunne virke inddirekte. Karbolvandet var uskadeligt, så længe der ikke var tale om meget varmt vand. Og endeligt tvivlede rådet stærkt på, at operationen med cykelpumpeslangen kunne udføres med resultat af en lægmand.[1]

Fødte på wc

Pigen fra Sorø er naturligvis kun en blandt mange, der kom i konflikt med mellemkrigsårenes lovgivning omkring abort.

Frem til mødrehjælpslovens og svangerskabslovens ikrafttræden i 1939 var abort principielt forbudt, og kunne kun udføres lovligt med henvisning til nødretsreglerne. Fx. hvis svangerskabet var livstruende for moderen.

Det er næsten umuligt at skønne, hvor mange kvinder, der hjalp sig selv og hinanden af med uønskede fostre i de år. Mørketallet kan være meget stort, eftersom det kun er de sager, hvor det gik rigtigt galt, som kom til offentlighedens kendskab. Fx. de sager hvor en kvinde døde, eller en professionel fosterfordrivers virksomhed blev oprullet, og vedkommende angav sine klienter.

Alle de gange, hvor det gik godt eller hvor aborteringen af en eller anden grund blev opgivet, figurerer selvsagt ikke i nogen statistikker.

Svangerskabskommissionen som blev nedsat i 1932, og afgav betænkning i 1936, anslog, at der på daværende tidspunkt blev foretaget mellem 1.000 og 2.000 illegale aborter om året.[2]

Til sammenligning blev der i perioden 1932-39 anmeldt ca. 280 tilfælde af (legale) provokerede aborter fra landets hospitaler.[3] Langt de fleste legale aborter var begrundede i kvindens psykiske tilstand eller i svangerskabsforgiftning. Hovedparten af de legalt aborterende var iøvrigt gifte koner, hele 82% hørte til i denne kategori.

Nogle var heldige og kunne få sin sygekasselæge til at hjælpe. En meddeler, ufaglært kvinde født i begyndelsen af århundredet, var i midten af 1930'erne blevet uønsket gravid. Hun var netop blevet enke og stod alene med to mindreårige børn, da hun opdagde, at hun ventede et 3die. Hun opsøgte først en professionel fosterfordriver, der forsøgte sig uden at fremkalde aborten. Efter meddelerens opfattelse skete der ikke noget fordi han »ikke havde åbnet nok for livmoderen«. Derefter gik hun til sig egen læge, og forklarede situationen. Men i kodesprog:

> »Man siger ikke til ham, at man er gravid. Det vidste jeg, at man ikke måtte sige. Men jeg sagde sådan og sådan, at min menstruation var holdt op...jammen han var jo godt klar over det! Han havde kendt mig i så mange år. han kendte mig jo! Da først vi så snakkede, så sagde han lige rent ud: »Det må vi have ordnet!«...han lukkede også op for livmoderen. Og jeg gik hjem, og blødte en fantastisk masse. Og så pludseligt, så fødte jeg. Ude på WC. Og jeg havde to små børn, og jeg var alene. Jeg var alene med (et af børnene) Jeg lå nogen dage, og (...) var jo ked af det. Så siger jeg:« Nu står mor op, og så går vi en tur i Tivoli!« Og så står jeg op og går ud på toilettet. Og *så* først kom efterbyrden! Det var jeg slet ikke klar over, at den ikke var kommet ved fødslen. Og så tog jeg noget rent på, og så gik vi i Tivoli...Jeg havde det jo ikke ret godt ...«

Kvinder i nød

Trods den meget barske oplevelse var kvinden heldig, for det var langt fra nemt at få sin egen læge til at hjælpe. Både når det gjaldt selve indgrebet og når det drejede sig om at begrunde behovet for en legal abort, var det svært at hente hjælp hos sygekasselægerne.

Men nogen forbarmede sig dog over deres patienter. I 1937 blev en læge i en større jysk provinsby dømt for at have foretaget 20 tilfælde af illegal abort. Hans operationsteknik var fuldt forsvarlig, men myndighederne fandt ikke, at der havde været tilstrækkeligt grundlag for at udføre indgrebene. Den ene af hans patienter havde tidligere henvendt sig til sin egen læge, uden resultat. Kvinden var gift, havde 6 børn i forvejen, var »sløj«, led af træthed, havde brok og dårlige ben.

Lægen H.J. Leunbach, der især tog arbejderkvinderne i forsvar i abortspørgsmålet, måtte selv i fængsel for at have hjulpet disse kvinder. Han blev løsladt fra Vestre Fængsel i april 1937. (ABA, original Det Kgl. Bibliotek).

En anden, ugift, kvinde havde en lungelidelse, som ikke var alvorlig, men dog slem nok til at hun havde været på sanatorium 2 år forinden.

En tredie, 36-årig, kvinde var gift, havde 5 børn og et kunstigt ben, som bevirkede at hun gik meget dårligt.[4] Den jyske læges patienter synes ikke at adskille sig væsentligt fra de ulykkelige kvinder, der skrev til den kendte københavnske abort- og præventionsforkæmper J.H.Leunbach i

håb om at få hjælp i den svære situation. Leunbach udgav en samling af disse bønskrivelser i 1933 under titlen »Kvinder i Nød«. Brevene er præget af såvel dårlig retskrivning, ringe syntaks som vidnesbyrd om elendige sociale forhold:

> »Hr. Dr. Launbark.
> Jeg er en ung Kone som har hørt meget og læst ligeledes om Dr. Launbarks Foredrag, men har virkelig inu aldrig haft en ledig Aften, til at komme og høre nogen af dem, saa derfor gør jeg mig nu saa modig, at skrive lidt om min Sorg til Dogtoren Ja Sagen er at jeg har 3 smaa Børn med min Kæreste, som jeg har været forlovet med i 7 Aar og har ikke kunnet Gifte os paa Grund af at han skylder sin Kommune Alimentationsbidrag, saa det er stadig det som krysser vores Vej; jeg har en stor Pige paa 6 Aar, 1 paa 4 Aar og en lille Dreng paa 1 Aar og nu er jeg saa stadig i tvilse om jeg virkelig skal have en igen, se det er og har været min Sorg fra jeg fik den første netop naar jeg stadig ikke maa blive gift for saa længe de er smaa gør det knab saa meget men naar først Børnene skal til at gaa i Skole saa hører de jo saa meget »ikke sandt«? Saa derfor har jeg stadig tænkt bare jeg maatte nøjes med de 3 Børn og da jeg selv ikke er saa stor eller kraftig saa er det slet ikke saa morsomt at være Mor her som det hele ligger derfor har jeg nu betroet mig til Dogtoren trods alt vis der kunne gøres noget for at jeg maatte tale med Dr. Launbark.
> ...sender jeg Dem herved megen Agtelse og beder Dem undskylde alle mine trættelser til Dem....«

En anden, gift, kvinde gav lidt klarere udtryk for sit håb om hjælp fra den kendte læge:

> »Hr Doktor Lunbechk.
> Jeg kommer til Dem da jeg er fortvivlet, vi har 7 Børn i Alder fra 1½ til 14 Aar og jeg er bange det er galt igen, kan det hjælpe at jeg Sæbeudskylling hver Dag? Vi kan ikke forsørge alle de Børn med den lille Ugeløn min Mand har, der er kun gaaet godt 14 Dage over Tiden, saa hvis jeg kunne tage det væk med Sæbevand, var der vel ingen Synd i det. Jeg var hos Lægen igaar, men kom for sent, da jeg ikke rigtig vidste Bopælen. Jeg har ogsaa været sygemeldt for Anæmi og mine Nerver samt Struma i to Aar, og jeg er bange jeg skal falde tilbage igen. Haabende paa Doktor Lundbæk kan hjælpe mig, men jeg skal maaske helst komme derud, en bedrøvet Moder«.[5]

Oplysning eller spekulation

De »foredrag« som kvinden omtaler, kan måske være nogen af de åbne foredrag og instruktioner omkring brug af anticonceptionelle midler – især pessar – som Leunbach holdt op igennem 1920'erne og 30'erne. Allerede i 1924 havde han oprettet en anticonceptionsklinik for ubemidlede i samarbejde med Kommunistisk Kvindesekretariat, og arbejdede senere meget tæt sammen med Arbejderkvinders Oplysningsforbund, der

også var domineret af kvinder med tilknytning til DKP. Han opstillede i øvrigt også for partiet ved to folketingsvalg.

Leunbach var medstifter af verdensligaen for Sexualreform og i en periode formand for »Foreningen for Sexuel Oplysning«, et hverv han nedlagde i 1928 bla. på grund af uenigheder med et andet prominent medlem af foreningen, forfatterinden Thit Jensen.

Leunbach og Thit Jensen var iøvrigt ikke de eneste der var uenige. Mange af sexualoplysningens pionerer havde forskellige standpunkter på området. Thit Jensen mente fx. at det var oplysning og instruktion i brug af pessar, der var vejen frem, og brød sig ikke om at udvide sexualspørgsmålet til også at omfatte fri abort. På den anden fløj mente især Arbejderkvinders Oplysningsforbund, at frivillige moderskab også måtte indeholde retten til at kunne vælge svangerskabsafbrydelse.

Uenighederne til trods havde mellemkrigsårene en lang række seriøse ildsjæle i spørgsmålet omkring seksualoplysning og anticonception; Fanny Miranda, Christian Christensen, Johanne Næser og Marie Nielsen, for nu blot at nævne nogle. De kulturadikale grupper og det venstreorienterede intellektuelle miljø interesserede sig også for sagen, og der fandtes en del meget seriøse sexualoplysende skrifter og foreninger. Hvor langt ud disse foreninger og skrifter så nåede med deres velmente og seriøst tilrettelagte budskab er derimod et åbent spørgsmål.

Fra mere spekulationspræget hold var konkurrencen ihverttilfælde stærk. Der eksisterede flere, mere eller mindre underlødige forlag, som nærmest spekulerede i folks behov for viden om det sexuelle spørgsmål. Et af forlagene, »Oplysningsforlaget« udsendte fx. en serie, angiveligt oplysende, småskrifter med titler som »Ugift mor«, »Dræbende Kys«, »Storken og Thit Jensen« etc. etc. Alle bøgerne, der iøvrigt blev sprøjtet ud i store oplag på ca. 40-50.000 eksemplarer, var tilsyneladende forfattet af forskellige læger. Men de stammede imidlertid alle fra en og samme persons hånd. Nemlig en vis Reinhold Mac, (alias Reinhold Herman Nielsen) der drev en gummivareforretning i Lille Kongensgade, og aldrig havde været doktor i noget som helst, heller ikke i medicin.[6] I tidens mandeblade som fx. »Cocktail« og »Pikant«, kunne herrerne læse ansporende noveller om hvor villige og erotisk brandfarlige kvinder i virkeligheden var. Hvis de sagde »nej« var det kun på skrømt.

Illustrationerne indeholdt mange »kunstneriske nøgenstudier« af kvinder, og om sommeren udkom der naturligvis særlige badenumre, med kvinder, klædt af til vandgang.

Nogen seriøs holdning til kønslige spørgsmål, endsige oplysning fandt

den søgende ungersvend ikke i disse blade. Hans kæreste fandt det heller ikke i damebladene, der koncentrede sig om sylteopskrifter, noveller over temaet moderlykke og artikler om kvindens rettigheder i samfundet. Naturligvis alt efter om hun nu læste »Ude og Hjemme«, »Tidens Røst« eller »Tidens Kvinder«.

Oplysning via skole eller forældre kunne man heller ikke påregne. Højst hvisken og tisken med kammeraterne i gården, eller lignende steder, hvor man via kollektiv erfaringsudveksling kunne danne sig en mening om kønslivets fortrin og farer.

Når et sexuelt samliv var indledt, må risikoen for en uønsket graviditet skønnes at have været betydelig. Ikke mindst fordi tidens anticonceptionelle midler var ringe, og genertheden omkring anskaffelsen af dem stor.

Forbud mod præventionsannoncer

I øvrigt var det heller ikke nødvendigvis indlysende hvor man kunne få fat i anticonceptionelle genstande, for straffelovens § 235 forbød de handlende at »henvende sig til offentligheden med tilbud om salg af genstande, der er tjenlige til at forebygge følgerne af samleje«. Man måtte først lære at tolke annoncernes lettere kryptiske budskaber vdr. »sygeplejeartikler« og derefter overvinde genertheden. Hvis man da ikke, fx. mod at give en øl, kunne få en ældre og mere erfaren kammerat til at besørge det delikate indkøb.

I spørgsmålet om brug af anticonceptionelle midler, spillede dårlige sanitære forhold naturligvis også ind. Fx. var muligheden for at anvende et uskyldningsapparat korrekt, meget begrænset i en lejlighed uden badeværelse. Endnu mindre var muligheden naturligvis i en 2 værelses lejlighed hvor et eller flere børn allerede var ankommet, og sov i samme rum som forældrene. Mulighederne for pessaropsætning var heller ikke gunstige under disse forhold, hvis man da hørte til de heldige, der havde haft viden, økonomi og mod til at skaffe sig et sådant. Brug af kondomer, rytmemetode og afbrudt samleje (»stå af i Roskilde«) var heller ikke sikkert. Og i nogle oplysningsbøger kunne man endda læse at den sidstnævnte metode kunne medføre alle mulige dårligdomme for såvel manden som kvinden. At det er en ubehagelig præventionsform er åbenbart. Men i et skrift fra 1914 nævnes fx. både nervelidelser (kvinden) og kronisk urinrørsbetændelse (manden).

Forfatteren fremhæver, ikke overraskende, »total Afholdenhed fra

Thit Jensen er her som medlem af Foreningen for Sexuel Oplysning på en konference i New York. (ABA).

Samleje« som det »simpleste, sikreste og naturligste Middel«. Han trøster læseren med, at det kun er besværligt en kort tid og fremhæver at metoden kan lettes gennem ædruelighed og arbejde.[7]

Ugifte husassistenter ...

Det ser ud som om, at det især var de ugifte, mindre velstillede kvinder, der endte i situationen som illegalt aborterende.

I hvert fald synes der at være en stor gruppe af disse kvinder blandt de, hvis aborter blev opdaget.

Da svangerskabskommissionen afgav betænkning indgik der et materiale på 82 sager i redegørelsen. De 82 sager var kommet til offentlighedens kendskab i perioden 1928-32, men udgør formentlig kun toppen af et isbjerg, hvis reelle størrelse som nævnt vanskeligt kan vurderes.

Langt den største del af de 82 kvinder var ugifte piger, der arbejdede som husassistenter, fabriksarbejdersker o.lign. i København[8]. De 17 gifte kvinder som optræder i materialet har mænd der falder i kategorierne »arbejder«, »selvstændig« og »kontorfunktionær«. Det er ikke kvinder fra samfundets højere sociale lag, som optræder i statistikken. Det kan fx. skyldes, at kvinder fra disse miljøer havde økonomisk mulighed for at betale en bedre abortør, eller måske endog rejse til udlandet for at få indgrebet foretaget. De mindre bemidlede måtte tage til takke med mindre kvalificerede folk, indgreb med hjemmelavede instrumenter mv., og var måske derfor mere udsatte for komplikationer, som kunne bringe dem i myndighedernes søgelys.

Men hvorfor ville kvinderne helst ikke føde deres børn? Det er interessant at lægge mærke til, at det for de fleste ugifte kvinders vedkommende ser ud som om det er besvangeren der har taget initiativet til at få indgrebet i stand. Men den tid, hvor udlagte barnefædre kunne slippe afsted med benægtelsesed, og hvor uægte børn ikke havde arveret efter faderen var jo også uigenkaldeligt forbi. Tværtimod havde udviklingen omkring blodtypebestemmelser gjort det muligt at sandsynliggøre fadderskaber. Besvangererne havde også en klar interesse i at få bragt uønskede svangerskaber til ophør. Flere meddelere har oplyst, at når kvinden blev gravid var der som regel kun to muligheder; at gifte sig, eller at skaffe abort og derpå afbryde forbindelsen. At få abort, og derefter fortsætte forholdet var utænkeligt. En graviditet kunne derfor også betyde, at forholdet mellem kvinden og kæresten/besvangreren blev vejet....og måske fundet for let. En meddeler udtrykte det på denne måde: »*Jeg tror, at den første man gik til, det var faktisk en god veninde. Altså før man gik til manden. Ja, jeg tror, det var fordi, at der var endnu den følelse af.....at man var lidt bange for den konsekvens, at altså, så var* den *pige måske ikke mere ens forlovede.*«

Når de kvinder, som optræder i svangerskabskommissionens statistik skulle forklare, hvorfor de havde valgte at skaffe sig en abort, sagde 17 af de 64 ugifte kvinder, at de var blevet påvirket af besvangeren, 6 at de var blevet svigtet af ham og 14 at de var »kede af det hele«. Andre grunde var, at ægteskab var umuligt, at forældrene var imod forbindelsen, eller at man var bange for arbejdsløshed, og for at barnet skulle være defekt. Blandt de gifte kvinder var grundene især dårlig økonomi, problemer i ægteskabet, at det ikke var ægtemanden, der var fader til det ventede barn, eller at man var bange for arbejdsløshed og defekter hos barnet.

Hovedparten af de 82 kvinder opnåede hvad de ville. 54 aborterede ef-

ter de forskellige behandlinger. I nogle tilfælde havde kvinden dog været i tvivl om hvorvidt hun rent faktisk var gravid eller ej, og kunne derfor heller ikke med sikkerhed sig om hun havde aborteret. Det drejede sig om ialt 21 tilfælde. 7 af kvinderne døde.

Langt den største part af kvinderne, gifte som ugifte, lavede abortforsøgene i 1-3 måned. Kun ganske få fortsatte, når svangerskabet var mere end 4 måneder gammelt. Jo mere fremskredent svangerskabet var, jo større blev komplikationerne, og jo sværere blev det at skjule fosteret. Aborter i 1-3 måned kunne skylles ud i toilettet, hvorimod ældre fostre fx. måtte pakkes i avispapir og gemmes eller graves ned. En vanskelig opgave, især hvis man bor i byen, hvor det er meget besværligt at gøre den slags ubemærket. Men der var også andre muligheder, hvilket en anden meddeler kunne fortælle om på 2. hånd:

> »Det var en af mine kolleger. Hun var ganske ung, og var blevet tidligt gift. De havde hurtigt fået et barn, og så blev hun gravid *meget* hurtigt efter. Og den gang, da arbejdede man jo 48 timer om ugen, foruden at man passede hjem og alt detteher. Og hun kunne slet ikke se, hvordan hun skulle passe et barn til. Og hun løb alle vide vegne, og hun nåede så langt hen, så hun var lige ved 5 måneder henne. Og så gik hun til en af de her kvaksalvere. Og hun fik en abort derhjemme, og hun fortalte mig, at hun blev meget, meget syg og kom på hospitalet. Og jeg siger så til hende: »Jammen hvad gjorde du så?« Ja, hun var jo så frygteligt syg, og hun sad derude på toilettet, og hendes mand stod og holdt hende. Og så lige pludselig, så kom det jo.
>
> Og han måtte klippe navlestrengen over. Og jeg sagde så: »Jammen, hvad gjorde I så?« . Og hun sagde så: »Ja, det var jo sådan set det forfærdeligste, for bagefter har jeg sådan fortrudt det. Det var en lille fuldbåren (...)!«... »Hvad gjorde I så?« ... »Brændte det i kakkelovnen.«

En voldsom oplevelse for en kvinde, der ovenikøbet var »ganske ung«. Og det er måske på sin plads at understrege, at ingen af kilderne fremstiller de aborterende kvinder som særligt rå eller ufølsomme. Det er ganske almindelige – men desperate – kvinder, som er placeret i en aldeles umenneskelig situation.

Cykling og storvask

De metoder, som den uønsket gravide kvinde havde til sin rådighed omfattede, foruden kirurgiske indgreb, en lang række mere eller mindre afprøvede midler og medikamenter.

De 82 kvinder fra svangerskabskomissionens betænkning har enten anvendt medikamentelle eller kirurgiske metoder. Men både interviews og en gennemgang af retslægerådets udgivne årsberetninger for perioden

1914-39[9] giver et lidt mere fyldigt billede af den abortsøgendes muligheder og adfærd. Aborteringsmetoderne kan inddeles i 3 hovedgrupper.

De irritative metoder omfatter mekanisk og ekstern påvirkning af kroppen. Det kunne bl.a. være slag og stød mod underlivet, rystelser eller anden generel legemlig påvirkning. Fx. overanstrengelse ved legemligt arbejde, kolde og varme sædebade etc. Den anden gruppe udgøres af de medikamentelle metoder. Dvs. brug af midler, som ad kemisk vej, skulle kunne sætte en abort igang. Nogle af midlerne skulle spises eller drikkes, andre kunne være i form af stikpiller eller vaginale udskyldninger. Den sidste gruppe, de kirurgiske metoder, omfattede indføring af et eller flere fremmedlegmer i livmoderen. Det kunne være hindestik, udført med lange tynde genstande, udvidelse af livmoderhalsen eller sæbevandsudskyldning i livmoderen foretaget med et hjemmelavet instrument.

De irritative metoder er sparsomt refererede i retslægerådets årsberetninger. Der nævnes ialt 9 tilfælde, hvoraf kun et nemlig »hårdt arbejde« er omtalt mere end en gang. »Bad med egebark«, »varmt omslag på underlivet«, »eddikeomslag på underlivet«, »kolde og varme sædebade«, »sædebade med kamillethe«, »varmt fodbad og the« samt »cykling« er de andre nævnte metoder. Både litteratur og interviews kan imidlertid afsløre flere andre tiltag i samme stil, fx. at hoppe ned fra borde og skabe, sjippe etc. Når disse irritative metoder ikke nævnes så ofte, skyldes det muligvis, at de ikke var særligt håndgribelige udfra et juridisk synspunkt. Det er svært at bevise, om nogen har anvendt en irritativ metode. Der er ingen rester af kemiske stoffer, som fx. kan påvises i blod eller urin. Der kan heller ikke fremdrages mistænkelige instrumenter på den aborterendes bopæl el.lign. Og endeligt har det jo ikke været umiddelbart muligt at lave en effektiv lovgivning imod disse metoder. Det er vanskeligt at forbyde folk at løbe på trapper, tage varmt bad eller vaske storvask.

Fra sevenbom til sølverglød

De medikamentelle metoder rummede en lang række forskellige midler, hvoraf nogle har et endog meget gammelt ry for at virke abortfremkaldende. Et af de ældste midler er uden tvivl enebærarten Juniperus Sabina, i folkemunde bedre kendt som sevenbom.[10] Enebær nævnes som abortmiddel allerede i 1200-tallet, hos Henrik Harpestreng.[11] I sin »Urtegård« fra slutningen af 1500-årene (1577) nævner Henrik Smid også ene-

bær som middel til at uddrive et foster. I hans beskrivelse fremgår det dog helt klart, at midlet kun skal bruges, hvis fosteret er dødt. Han anbefaler, at man lægger en godt opvarmet hånd på den svangres mave. Hvis barnet reagerer ved at bevæge sig, er det naturligvis levende, og man bør ikke bruge midlet. Hvis reaktionen derimod udebliver, må man sørge for, at fosteret kommer ud. Der skal laves en drik af rude, mynte og sevenbomafkog og denne blanding skal kvinden drikke. En anden metode kunne være at at blande sevenbom med hulurt og karse, støde blandingen til pulver og røre den op med kogalde. Medikamentet formedes derefter til en »Tap« som kvinden skulle anvende »udi hendis lønlige Lem«. Altså en slags stikpille til at putte op i skeden.[12] Sevenbom synes at have beholdt sit ry som fosterfordrivende middel langt ned i tiden. Også visse kloge folk har ordineret sevenbom til patienter, hvis menstruation var udeblevet. Den kloge kone i Kliplev rådede sine patienter til at skære nogle fine grene af »sibbenbom« der stod som en prydbusk i haven. Grenene med de olieagtige nåle skulle skæres i småstykker og koges i en potte med vand. Den der drak midlet ville med usvigelig sikkerhed abortere.[13] Midlet skulle endda have været så alment kendt og yndet, at et sevenbomtræ, der stod på Assistens kirkegård omkring århundredskiftet blev skamferet af abortsøgende kvinder. I hvert fald har en meddeler til Dansk Folkemindesamling oplyst, at »Bladene var fuldstændig afpillet«.[14]

En af tidens revyforfattere reagerede på træets sørgelige skæbne med en vise, hvor omkvædet lød »Sevenbom, er du nu paalid'lig? Sevenbom, kommer jeg for tid'lig?«.[15] hvilket også indicerer midlets udbredelse. Forfatteren må jo i hvert fald have regnet med, at det brede publikum fattede pointen.

Mellemkrigsårenes kvinder kendte også sevenboms gamle rygte for at kunne hjælpe kvinder i nød. Enebærdråber eller enebærthe er blandt de benyttede metoder, ligesom pulveret »Ramuli Sabinæ«. Det blev fremstillet ved indvinding – via destillation – af saften fra de unge grene fra den tidligere omtalte enebærart, Juniperus Sabina. Enebær nævnes iøvrigt også som bestanddel i vand til vaginaludskyldninger i et enkelt tilfælde, nemlig enebærolie blandet i kreolinvand.

Enebær synes at have beholdt sit ry helt frem til nutiden. Det nævnes bl.a. i bogen *»Alternativ Abort«* fra 1978, som et godt og *»naturligt«* abortmiddel. Interessant er det også, at enebær optræder indirekte i et middel, som mange midaldrende kvinder husker fra 1960'erne, nemlig at gå i varmt bad og drikke masser af gin. Det er dog lidt af en tilsnigelse, for

det er ikke Juniperus Sabina, men enebærarten Juniperus Communis, der giver gin den karakteriske smag og lugt af muggent juletræ.

Sølverglød gav blyforgiftning

Retslægerådet fik også forspørgsler om forskellige former for afførings- og brækmidler, der hævdes brugt som abortfremkaldende medikamenter.

Sæbe, amerikansk olie, haarlemmerolie, aloetabletter og lavement kan bl.a. henregnes til denne gruppe. Midlet »løgdråber«, kan være et brækmiddel. Men det kan også være identisk med præparatet Tinctura Asae Foetid, som bl.a. indeholder det, der i etnomedicinen kaldes »dyvelsdræk«, – et andet middel med gammelt ry som abortmiddel. Dyvelsdræk er en plantesaft, som iøvrigt også er mulige komponenter i et middel der kaldes »moderdråber«.

En anden kategori udgjordes af alkoholrige drikke; rødvin, portvin og bajersk øl. I nogle tilfælde nævntes det eksplicit at drikken skulle være varm, og i et enkelt tilfælde var der nærmest tale om en slags aborttoddy, idet den varme vin skulle blandes med safran og ingefær.[16] En anden kombinationsdrik, gær rørt ud i petroleum, virker nærmest ved sin uappetitlige sammensætning som om det skulle fungere som brækmiddel.

Egentlige gifte findes også blandt de mange medikamentelle metoder, fx. blegevand (klor), opium, kviksølv, arsenikpulver....og det berygtede sølverglød.

Sølverglød omtales i 4 af retslægerådets sager, men kendes også fra andre kilder, bl.a. skønlitteratur, og tidens medicinske fagtidsskifter. Sølverglød var et folkeligt navn på en blyforbindelse, der opstod som biprodukt, når sølv smeltes af malmen.[17]

Præparatet, et rød-gulligt pulver, brugtes bl.a. i forskellige plastre og omslag, og kunne købes i håndkøb på apotekerne. Hovedstadens farmaceuter solgte en del i 1920'erne, og var selv opmærksomme på, at det kunne skyldes abortsøgende kvinder.[18] For ikke at vække mistanke sørgede kvinderne naturligvis for at sprede deres indkøb over flere apoteker. Sølvergløden blev spist og kunne give blyforgiftning, som i værste fald medførte døden.[19]

En meddeler var i 1930'erne med til at hjælpe en veninde i forbindelse med en sådan sølvergløds abort:

> »Så en aften sent blev der banket på døren. Meget sent. Og det var så (...) der stod udenfor og spurgte, om jeg ville komme over til hans pige. Og da jeg kom derover, så kunne jeg jo se, at den var rivende gal. Hun havde taget et eller andet middel

(sølverglød) som var meget gængs. Og det havde han skaffet, og det havde han *selv* været med til at give hende! Men da han så hvordan hun reagerede, så blev han bange. Og jeg blev også bange. Jeg foreslog, at vi skulle ringe efter en læge, men det ville de under ingen omstændigheder gå med til. Så ville hun hellere dø. Og det kunne jeg jo ikke se på. Så jeg bad hendes ven om at hente massevis af mælk ... og så hældte vi mælk på hende. Hun var halvt bevidtløs. Hun var altså *meget* langt ude. Og så begyndte jeg at gå op og ned ad gangen med hende. Og vi skulle jo være meget stille, der var jo ikke nogen, der måtte vide det der. Så vi travede op og ned ad gangen, og ved hans hjælp, så fik jeg hende ind imellem ud på toilettet. Og til sidst fik vi hende altså til at stikke fingeren i halsen. Og dét stod på hele natten. Sveden den *drev* jo ned ad den her arme pige! Det var meget, meget dramatisk. Så tilsidst regnede vi med, at det hele var ude af kroppen. Men hun var jo meget svag, og så foreslog vi hende at hun skulle blive liggende i sengen den næste dag«.

Fælles for alle disse midler er imidlertid, at deres effekt er mere end usikker. Man kan utvivlsomt blive meget skidt tilpas ved at drikke gær i petroleum, indtage store mængder varm portvin eller spise amerikansk olie og sølverglød. Er man heldig bliver man så syg, at man aborterer. Det eneste medikamentelle middel som gav sammentrækninger i livmoderen, og derfor kunne siges at virke direkte, var kinin, som man fx. prøvede at skaffe sig hos lægen under forgivende af, at man havde brug for et feberstillende middel.

Stigende desperation

Det almindeligste synes at have været, at den abortsøgende kvinde ikke nøjedes med at forsøge et middel. Som den unge pige fra Sorø, kombinerede kvinderne som regel flere midler og flere typer af midler. Hvis det ene ikke virkede, forsøgte man noget nyt, eller man forsøgte med en ny kombination. Eller man prøvede det samme middel et par gange til. At kvinderne ikke uden videre opgav et middel fordi det ikke virkede med det samme, antyder at der var tale om institutionaliserede midler, der opfattedes som relativt sikre af brugerne. Hvis det ikke virkede, kunne det jo skyldes, at man selv havde gjort en fejl, taget for lidt, varmet det for meget eller lignende.

De gentagne forsøg antyder dog også noget andet. Nemlig den stigende desperation, som øges i takt med graviditetens fremskriden.

Midlerne har en tendens til at eskalere. Der startes med et relativt uskadeligt irritativt forsøg, løben på trapper, eller lignende. Virker det ikke, går kvinden over til medikamentelle metoder. Hun spiser og drikker forskellige ting og laver udskyldninger i skeden. Når det stadig ikke vir-

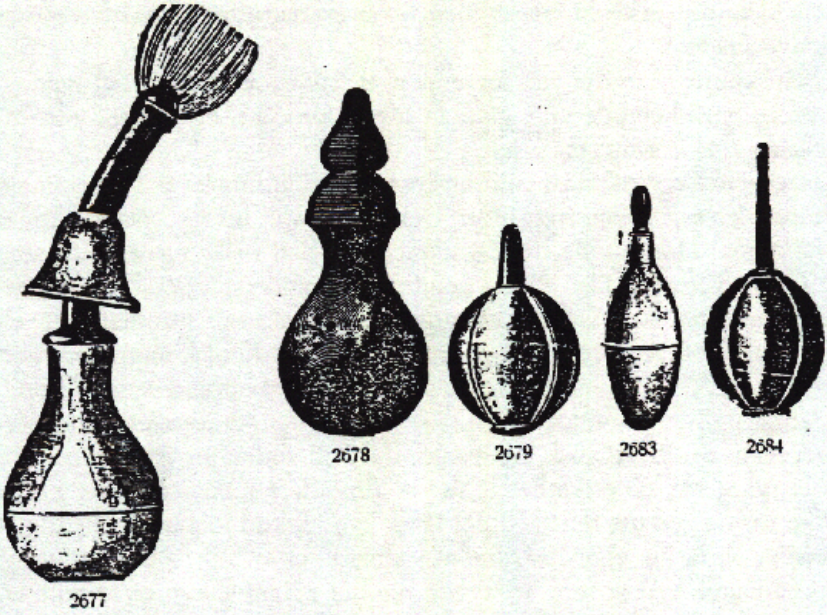

Eksempler på sprøjter. No. 2677 og 2678 er typiske modersprøjter. Den første øjensynligt med aftagelig overdel. Ved at påsætte et kateter el. lign. kunne en sådan sprøjte blive et glimrende, – og dødsensfarligt – abortredskab. Det samme er tilfældet med No. 2684, en øresprøjte, som også ses anvendt i enkelte tilfælde. (Arbo-Bähr katalog, Kbh. 1913, s. 228).

ker er der kun en ting tilbage, at åbne livmoderen, enten ved et amatørkirurgisk indgreb, et besøg hos en professionel fosterfordriver eller en læge.

Sprøjter med lange tynde rør

I perioden 1914-1939 behandlede retslægerådet ca. 40 tilfælde hvor der var anvendt kirurgiske abortmetoder. Den hyppigste form var tilsyneladende, at kvinden og en (ikke-professionel) hjælper førte et hjemmelavet instrument ind i livmoderen, og sprøjtede vand ind. En abort uden indsprøjtning af vand søgte man at lave gennem det såkaldte hindestik, dvs. en perforation af fosterhinden. Det kunne udføres med forskellige remedier, spændende fra strikkepinde til penneskafter. Strikkepindene, der nævnes hyppigt i fx. skønlitteratur og lignende omtales iøvrigt kun to gange i retslægerådets udgivne materiale. Det er påfaldende, og antyder,

at strikkepinde måske i virkeligheden var et instrument, som anvendtes relativt sjældent.

Man kunne i modsat fald forvente at de stive, og ikke særligt manøvrevenlige strikkepinde ville give en høj fejlprocent, og dermed ofte afspejle sig i det retslige materiale.

Det hjemmelavede udskyldningsinstrument kunne let skaffes gennem almindelige sygeplejeforretninger. Der var absolut intet suspekt ved modersprøjten. Man kunne finde annoncer for den i selv pæne blade som fx. Tidens Kvinder. Den abortsøgende købte modersprøjten i fx. en sygeplejeforretning. Det var et instrument, der nærmest mindede om en overdimensioneret øresprøjte; et kort tykt rør med hul i, monteret på en gummibold. Gummibolden kunne suges fuld af sæbevand gennem røret, og brugtes til at lave udskyldning i skeden. Ikke i anticonceptionelt øjemed, men som hygiejnisk foranstaltning. I en anden forretning indkøbtes et tyndt rør, fx. et katheter. Ved at afmontere modersprøjtens korte, tykke rør og erstatte det med det lange tynde, kunne man fremstille et effektivt og farligt abortinstrument i løbet af et øjeblik. Aborten kunne så fremkaldes ved at føre det tynde rør ind i livmoderen og sprøjte fx. sæbevand op ved hjælp af røret. Ældre kvinder har gennem interviews også givet udtryk for, at sprøjter kunne lånes fx. af veninder eller arbejdskammerater. Endog mændene kunne lave den slags aftaler. I et tilfælde mente en meddeler endda at kunne huske at hendes mand lavede en aftale om lån af modersprøjte i køen til udbetaling af arbejdsløshedsunderstøttelse! Det almindeligste synes dog at have været, at man købte sprøjte og rør selv eller lånte af en veninde.

Udskrabning på spisebordet

Kirurgiske indgreb var imidlertid meget vanskelige at udføre alene. Den mest almindelige fremgangsmåde var tilsyneladende også, at kvinden blev anbragt på en seng eller divan med nøgent underliv, eller sjældnere, at hun stod op over et vandfad, mens en hjælper forsøgte at stikke instrumentet op i livmoderen. Hjælperen kunne typisk være besvangeren eller en veninde.

I et enkelt af retslægerådets tilfælde nævntes, at kvindens mor optrådte som hjælper. En yderligere mulighed var selvfølgelig at aborten udførtes af en professionel fosterfordriver.

Men at gøre det på en anden var heller ikke nemt, når man ikke havde de rette remedier, fx. speculum, tænger og lignende, til at udvide skeden

med. Når man ikke havde nogen videre anatomisk kundskab, gjorde det naturligvis heller ikke sagen nemmere.

Der var mange faremomenter. Man kunne fx. let komme til at stikke sprøjten ud igennem livmodervæggen, måske endog stikke hul på tarmene, og inficere hele bughulen, således at den gravide døde af bughindebetændelse eller lignende infektioner. At kontakte en læge, eller endnu værre, et hospital var kun noget man gjorde i yderste nødsfald, og under store smerter. Som fx. i tilfældet med en ung pige, der døde efter en mislykket abort i 1931.

Den 23-årige pige havde aflagt besøg hos en professionel fosterfordriverske i november 1930. Denne havde »stukket en Finger op i Livmoderen«, og pigen havde aborteret. Sagens senere forløb viste dog, at fordriversken sandsynligvis ikke brugte fingrene, men en af de farlige mødersprøjter med tyndt rør. Betalingen har muligvis ligget på ca. 50 kr. I hvert fald nævnes dette beløb i forbindelse med nogle af de andre sager fra hendes praksis.

Uanset metoden og betalingen, så var alt gået godt i november 1930, og da det atter var galt i maj måned året efter, aflagde pigen endnu et besøg hos fordriversken, som tilsyneladende benyttede samme fremgangsmåde som første gang. Men denne gang gik det galt. Dagen efter behandlingen blev pigen syg, og kontaktede sin mor. Hun blødte, og var meget øm i underlivet. En læge blev tilkaldt, og tilrådede, at pigen kom på hospitalet, men det ville hverken mor eller datter høre tale om. Tilsidst fik de ham overtalt til at behandle pigen hjemme. Hun blev placeret på spisebordet og lægen gik igang. Han lavede tilsyneladende en udskrabning og fjernede nogle »macerede« (dvs. halvrådne) fosterdele.

Men han fik ikke det hele med. For et par dage senere var pigens tilstand blevet værre og hun blev indlagt på Frederiksberg Hospital, hvor hun døde.

Ved obduktionen opdagede hospitalets læger, at hendes livmoder var perforeret, at hun havde bughindebetændelse, og at der sad et »Fosterhoved fastklistret til Tarmene«.[20]

Der er kun ringe tvivl om, at både hun og andre i virkeligheden døde af skræk for myndighederne. Angsten for at blive opdaget tvang dem til at udholde selv betydelige smerter og afvise den behandling, som ellers kunne have reddet deres liv.

En tredie kirurgisk metode til fremkaldelse af abort var at bruge en obturator. Obturatoren var egentlig et anticonceptionelt middel. Den havde nærmest form som en blanding af et stiftpessar og en spiral, og

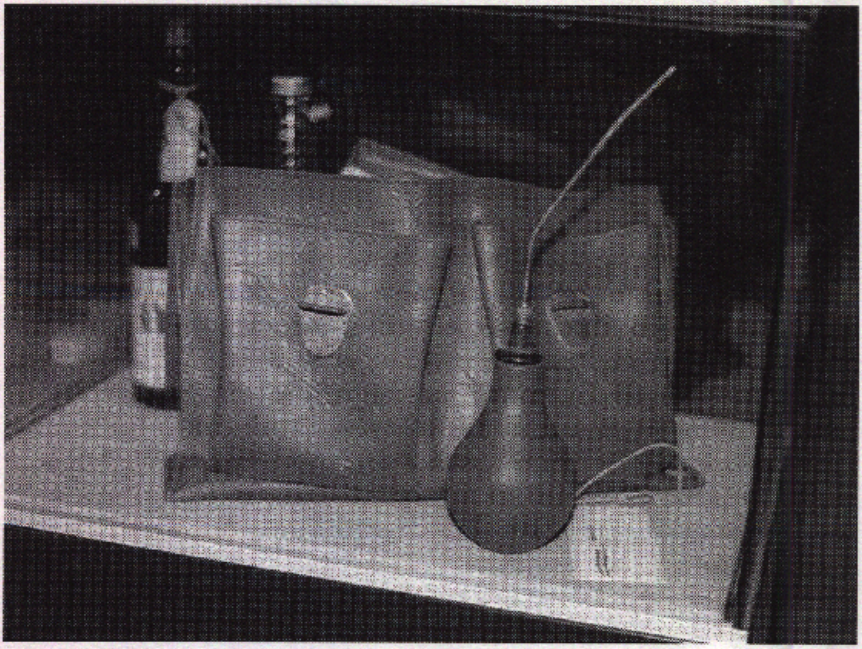

Fra Politihistorisk Museum stammer denne modersprøjte.

virkede ved at en del af instrumentet lå inde i selve livmoderen og forhindrede implantation af et befrugtet æg ved at irritere livmoderslimhinden. Hvis obturatoren blev lagt op hos en kvinde som allerede var gravid, forårsagede irritationen, at hun aborterede.

I en sag fra 1927, hvor en kvinde og hendes kæreste blev dømt ved Københavns Byret for at have brugt en obturator, udtalte Retslægerådet endda, at genstanden var »særdeles velegnet« til abortering.[21]

Ingen kunne iøvrigt tvivle om hvad obturatorerne kunne bruges til, for pakken var påtrykt en advarsel om at det var »Forbudt« at bruge den under svangerskab, fordi den kunne få kvinden til at abortere.[22]

Svangerskabslov og mødrehjælp

Selvom der både i 1920'erne og 1930'erne var adskillige tilløb til at gennemføre en ændring af lovgivningen omkring svangerskabsafbrydelse, varede det som bekendt længe, inden retten til fri abort blev gennemført.

Det skete med småbitte skridt. Først blev bestemmelserne i straffelo-

ven fra 1866 ændret. Denne lovs paragraf 193 havde fastsat en strafferamme på til 8 års strafarbejde for såvel den frugtsommelige kvinde, der »fordriver sit Foster, eller dræber det i Moders Liv«, som den der hjalp hende. Skete det uden kvindens »Vidende og Vilie« lå straffen på 4-16 år og var der skærpende omstændigheder, fx. at kvinden var død under indgrebet kunne hjælperen risikere livstid.

Da den nye borgerlige straffelov blev vedtaget i 1930 ændredes bestemmelserne sådan, at kvinden højst kunne fængsles i 2 år, og der blev indført en bestemmelse om, at straffen kunne bortfalde, hvis der var formildende omstændigheder. Abortsager blev forældede efter 2 år, og man kunne ikke straffes for »forsøg med utjenlige midler«. Dvs. hvis man fx. havde anvendt virkningsløse medikamentelle metoder. Den eventuelle hjælper kunne derimod stadig risikere længere straf, fængsel indtil 4 år. Var der skærpende omstændigheder, fx. at aborten var udført for »Vindings Skyld« kunne der blive tale om 8 års fængsel.

Også i forarbejderne til loven fremgår det, at det er den professionelle fosterfordriver, der tager penge for sin bistand, som man ønsker at ramme snarere end de uønsket gravide. Den lovforberedende kommission var tidligt inde på, at man måtte tage hensyn til om den aborterende kvinde fx. havde handlet i »en stærk Følelse af Skam eller Frygt for at se hele sin sociale Stilling ødelagt«[23].

En bestemmelse om, at besvangrere kunne straffes, hvis de ikke ydede den gravide kvinde fornøden hjælp og støtte indførtes som § 225. Men denne ellers udmærkede bestemmelse kom tilsyneladende aldrig i anvendelse.[24]

Allerede få år efter straffelovens ikrafttræden, i 1932, blev den allerede tidligere omtale »svangerskabskommission« nedsat, for at kulegrave spørgsmålet om svangerskabsafbrydelse. Set i bakspejlet er det åbenbart at det var nødvendigt, for lovgivningen var tilsyneladende meget ude af trit med befolkningens opfattelse af spørgsmålet. Fx. var det påfaldende, at kvinder, anklaget for svangerskabsafbrydelse kunne være næsten sikre på frifindelse, når blot de kom for et nævningeting.[25] Dette faldt tilsyneladende bl.a. justitsminister Steincke for brystet, hvorfor han i 1939 sørgede for en ændring af retsplejeloven, således at sager om illegal abort ikke længere skulle behandles under medvirken af nævninge.[26]

Under Steinckes Triumfbue

Tegneren Biilman Petersens kommentar til »Svangerskabsloven« i »Kulturkampen«, Nr. 4 1937, s. 15.

Ingen sexualklinikker

Kommissionsarbejdet resulterede i svangerskabsloven, som blev vedtaget i maj 1937. I følge denne nye lov blev abort for første gang principielt lovligt i visse, på forhånd definerede situationer; en udvidet medicinsk indikation, dvs. hvis der var fare for kvindens liv, helbred eller forstand, eller hvis hun var offer for social nød i en sådan grad, at hun havde fysiske mén af det. Oprindeligt havde der været tale om at indføre en mulighed for at få abort udelukkende med begrundelse i dårlige sociale forhold, men denne bestemmelse forsvandt. Legal abort skulle også kunne bevilges i tilfælde af mistanke om defekter hos fosteret, eller hvis kvinden var blevet gravid efter voldtægt.

Kommissionen havde været under pres fra mange sider. På den ene side stod fx. »Danske Kvinders Katholske Forbund« der i skrivelser spydigt stilet til »Kommissionen for Svangerskabsafbrydelser« advokerede imod lettelse i adgangen til præventive midler, og erindrede om, at afholdenhed og viljestyrke var en virksom beskyttelse imod »et utøjlet Driftslivs Farer«.[27]

På den anden side mødte den socialdemokratiske kvindeforening med et nærmest grydeklart forslag til oprettelse af sexualklinikker.[28] Kommissionen erklærede sig principielt enig i tanken om at oprette rådgivningsklinikker. Men klinikkerne udgik af loven før den kom til at træde i kraft, og deres rådgivende funktion blev istedet henlagt til de mødrehjælpsinstitutioner, som blev oprettet efter at den egentlige sociale indikation udgik af lovforslaget.[29] Mulighederne for at annoncere for anticonceptionelle midler lempedes også en smule.

Tilsyneladende var det bl.a. justitsminister Steincke, der var hovedmanden bag sexualklinikkernes endeligt. I hvert fald erkendte han i 1939 åbent i Rigsdagen, at det var ham, der havde »saboteret« tanken.[30] Med de nye love forsvandt den gamle §242, og erstattedes af en ny bestemmelse, der tog højde for, at abort nu i visse tilfælde var lovligt. Kvinder, der selv havde foretaget en abort, som *kunne* have været lovlig, risikerede hæfte i indtil 3 mdr. Var betingelserne for en legal abort ikke tilstede, hævedes strafferammen med et år, dvs. fængsel i indtil 3 år. Om ændringen føltes som en større forbedring for kvinder, der ikke ønskede at føde, kan imidlertid diskuteres. Flere ældre kvinder har kunnet fortælle om ydmygende situationer, fx. om pres i adoptionssituationer, eller fingerede nervesammenbrud, når det drejede sig om at opnå abort.

Mødrehjælpsloven trådte i kraft d. 1/4 1939, svangerskabsloven ½ år senere.

Men der var stadig lang vej til det mål, som både mange arbejderkvinder og fremsynede oplysningsforkæmpere stilede imod. Muligheden for helt frit at vælge moderskab....eller ej.

Noter

Artiklen bygger på forfatterens konferensafhandling: Ulykkelige omstændigheder. Kbh. Univ. Inst. for Folkloristik, 1985. Upubl. (Klausuleret).

1. Retslægerådets årsberetning 1922, Kbh. 1923, p. 560 ff.
2. Betænkning afgivet af den af Justitsministeriet nedsatte kommission angående lovligheden af svangerskabsafbrydelse m.m.« Schultz, Kbh. 1936, p. 5.
3. »Vejledning for Læger vdr. afbrydelse af Svangerskab«, Kbh. 1939, p. 57.
4. Retslægerådets Årsberetning 1937, Kbh. 1939, p. 247.
5. J.H.Leunbach: »Kvinder i Nød«, Levin og Munksgårds Forlag, Kbh. 1932 p. 26 og 332.
6. Preben Hertoft: »Det er måske en galskab«, Kbh. 1983, p. 137.
7. I Dr. Ernst: »Ægteskab uden Børn. En Vejledning for syge og svækkede Kvinder«, Kbh. 1914, p. 63 og p. 58.
8. Disse, og følgende statistiske oplysninger stammer fra »Betænkning afgivet af den af Justitsministeriet nedsatte kommission angaaende lovligheden af Svangerskabsafbrydelse m.m.« Schultz, Kbh. 1936 p. 10-15.
9. I disse udgivne beretninger omtales i alt 61 sager, hvor rådet er blevet konsulterert. Frem til 1925 er alle sager medtager, derefter kun sager af særlig eller principiel interesse.
10. Sevenbom kendes også i formen »sibbenbom«. Og planten kan måske også være identisk med det »elverbom«-træ, der skal have stået på Ørslev Kloster i »gamle dage«. En optegnelse i dansk Folkemindesamling nævner, at træet angiveligt var indført i landet af munke, der »brugte det til Nonnerne«, og nævner et vers: »Du kjære Elverbom, du gjør den værst' Hore from!« (DFS 1948/23: 1694) Vers med lignende rim kendes også om sevenbom, der iøvrigt også nævnes som abortmiddel i tysk etnomedicin. (fx. O.Erich: »Worterbuch der deutschen Volkskunde«, Stuttgart 1974, p. 3).
11. V.J. Brøndegård: »Sevenbom som folkeligt abortivum, – en etnobotanisk undersøgelse«, Kbh. 1959, p. 14.
12. Henrik Smids fjerde urtegård 1577, fot. genoptr. Rosenkilde og Bagger, Kbh. 1976, kap.11 p. 15.
13. DFS 1924/23: 3222D
14. DFS 1948/23: 3A.
15. Ibid.
16. Safran kendes også fra kloge folks praksis, således ordinarede Ellen Jensdatter i Abbernæs safran og laurbær kogt i øl til en gravid patient i 1860'erne (Birgitte Rørbye: »Kloge Folk og skidtfolk« Politikens Forlag. Kbh. 1976, p. 40.
17. Erik Holm: »Tre tilfælde af forgiftning med »Sølverglød« anvendt som abortivum« i »Ugeskrift for Læger«, No. 6 1924 p.123.
18. Ibid.

19. E. Meulengrath: »Akut toxisk anæmi ved forgiftning med »Sølverglød«« i »Ugeskrift for Læger, No. 33 1924, p. 347.
20. Retslægerådets Årsberetning 1931, Kbh. 1933, p. 224 f.
21. Retslægerådets Årsberetning 1927, Kbh. 1929, p. 227.
22. J.H.Leunbach: »Forebyggelse mod svangerskab«, Kbh. 1933, p. 88.
23. Betænkning angående de af den under 11/8-1917 nedsatte straffelovskommission udarbejdede forslag indeholdende udkast til love vdr. den borgerlige straffelovgivning«, Schultz, Kbh. 1917, p. 205.
24. Jørgen Rønnow Bruun: »Fosterets retsstilling« i »Ugeskrift for Retsvæsen«, no. 23, 1985 p. 184.
25. Fx. blev en gruppe kvinder frifundet ved et nævningeting i 1929, til trods for, at nogle af dem havde tilstået. Sagen vakte en del opsigt, og kvindernes forsvarer, Wreschner der også var forsvarer i Leunbach-sagen, fik på denne måde egentlig medhold i at meget tidlige fostre ikke kunne kaldes »liv«. Sagen er referet i »Arbejderkvinden«, no.8, 1930 p.1.
    Af de 19 tiltalte kvinder i Svangerskabskommissionens materiale blev 14 frifundet ved nævningeting. 4, der ikke ønskede nævninge blev dømt, og 1 dømtes for barnemord.
26. Preben Hertoft: »Måske var det en galskab«, Kbh. 1983 p. 155.
27. »Betænkning afgivet...« Kbg. 1936, p. 179-181p
28. Ibid.
29. Vera Skalts og Magna Nørgård: »Mødrehjælpens epoke«, Rhodos 1983, p. 91.
30. Preben Hertoft: »Måske var det en galskab«, Kbh. 1984, p. 154.